

Krzysztof Paweł Woźniak

Aleksandrów i okoliczne wsie w świetle nieznanych źródeł z przełomu XVIII i XIX wieku

Artykuł stanowi przyczynek do poznania procesu osadniczego przebiegającego na przełomie XVIII i XIX w. w zachodniej części ówczesnego powiatu zgierskiego. Omówiono nieznane dotychczas w polskiej literaturze przedmiotu źródła dokumentujące założenie osad olęderskich w Rudzie, Bugaju i Brużycze Małej. Na podstawie nieuwzględnianego dotąd przekazu źródłowego rozstrzygnięto wątpliwości narosłe wokół daty założenia osady przemysłowej Aleksandrów.

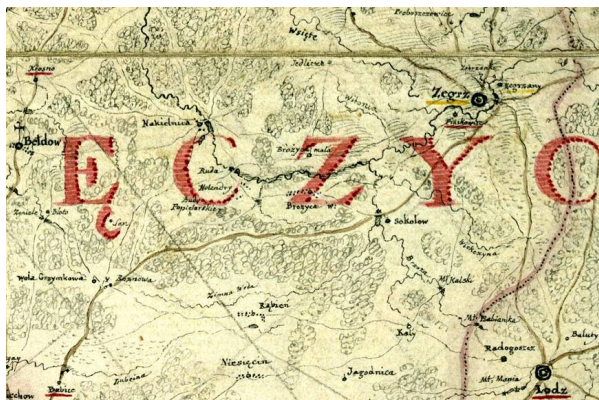
Słowa kluczowe: osadnictwo olęderskie, osadnictwo przemysłowe, Aleksandrów.

1. Wprowadzenie

Lata 80. XVIII w. to czas, kiedy właściciele ziemscy w poszukiwaniu źródeł dochodu zaczęli interesować się zasiedlaniem gruntów dotychczas z różnych powodów nieuprawianych. Jednym z szybko zyskujących popularność sposobów podnoszenia rentowności majątków było osiedlanie olędrów, lokowanych zwykle na gruntach podmokłych i lesistych. Ogromną zaletą tej formy zagospodarowania nieużytków było to, że nie wymagała ona od właścicieli ziemi żadnych nakładów finansowych, natomiast powierzenie melioracji gruntów specjalistom rokowało sukces i dochód z czynszu w krótkiej perspektywie czasowej.

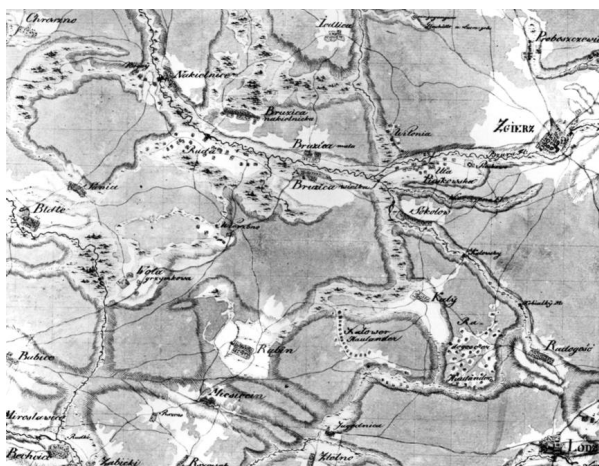
Zagadnienie osadnictwa olęderskiego na ziemiach polskich jest już dobrze rozpoznane pod względem organizacyjnym, gospodarczym, a w dużej mierze także społecznym. Znany jest jego zasięg terytorialny oraz ciągłość historyczna, poświadczona na obszarze Polski Środkowej do wczesnych lat 40. XIX w. (Woźniak 2013, s. 21–75). Pozostają do wykonania uzupełnienia i korekty, które pozwolą dopełnić i uszczegółwić obraz przeszłości, atrakcyjny zwłaszcza dla historyków regionalistów i pasjonatów zgłębiających historię swoich małych ojczyzn. Takie zainteresowanie widoczne jest od kilku lat wśród mieszkańców Aleksandrowa Łódzkiego i okolicznych wsi, których początki przypadają na ostatnią ćwierć XVIII w. Problematyka ta przyciągała uwagę badaczy już w przeszłości. Pierwsze poszukiwania źródłowe podjął niemiecki geograf i historyk Eugen Oskar Kossmann, urodzony w Rudzie Bugaju a publikujący wyniki

swoich dociekań przed 1945 r., oraz Jakub Goldberg, który w latach 50. XX w. zajmował się osadnictwem olęderskim w dawnym województwie łęczyckim i sieradzkim (Kossmann 1942, 1996, Goldberg 1957). Obaj badacze koncentrowali swoją uwagę na przekazach zawartych w księgach ziemskich i grodzkich z ostatnich dziesięcioleci istnienia I Rzeczypospolitej. Znacznie mniejszą wagę przywiązywali do akt notarialnych (Kossmann do nich nie sięgał), które choć XIX-wieczne, często zawierają informacje sięgające w głąb wieku XVIII.

Ryc. 1. Dobra bruźyckie i ich sąsiedztwo na *Mappie Szczegulnej Woiewodztwa Łęczyckiego*, opr. Karol de Perthées, 1793, skala oryg. 1:225 000

Źródło: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD),
Zbiór kartograficzny, sygn. AK-96

Ryc. 2. Dobra bruźyckie i ich sąsiedztwo na *Karte von Südpreußen*, opr. David Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, skala oryg. 1:50 000, ark. 57

Źródło: Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431,
fotokopia w Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN, sygn. V/337

Wyniki najnowszych kwerend, obejmujących źródła już znane, jak i dotychczas niewykorzystane, pozwalają w pełniejszy sposób prześledzić początki osadnictwa wiejskiego (olęderskiego) w zachodniej części powiatu zgierskiego, a zwłaszcza w sposób bezsporny rozstrzygnąć wątpliwości dotyczące daty założenia osady rękodzielniczej Aleksandrów. Przedrozbiorowy powiat zgierski, obejmujący 55,8% powierzchni województwa łęczyckiego, był terenem, na którym osadnictwo olęderskie poczyniło największe postępy. Przed 1793 r. powstało tam 15 wsi olęderskich, których mieszkańcy stanowili 2% ogółu ludności chłopskiej w województwie łęczyckim (Goldberg 1957, s. 92). Szczególną uwagę przyciągają dobra bruzyckie, skupione wokół dworu w Brużycy Wielkiej, stanowiące od połowy XVII w. własność Chobrzyńskich herbu Rawicz, drobnoszlacheckiej rodziny zasiedziałej w Łęczyckiem. To właśnie w obrębie ich posiadłości i w bezpośrednim sąsiedztwie dokonał się bezprecedensowy proces lokowania nowych osad wiejskich oraz osady rękodzielniczej, szybko przekształconej w miasto (ryc. 1–2).

2. Początki wsi Ruda, Bugaj i Wierzbna

Szóstego stycznia 1782 r., Walenty Chobrzyński¹ podpisał kontrakt osadniczy na zasiedlenie przez olędrów Rudy, Bugaju, Wierzbnej „i innych zarostów”, po to, aby „do dawniejszego stanu pola w tych pustkowiach przyprowadzić”². Zapis ten dowodzi, że lokacja miała się odbyć na terenie wsi niegdyś istniejących, a opuszczonych (zanikłych) w niewyjaśnionych okolicznościach, najpewniej po najeździe szwedzkim (1655–1660). W systematyce Kurta Scharlaua byłyby to osady okresowo zaginione (Figlus 2016, s. 85). Najstarszą z wymienionych osad była Ruda, założona prawdopodobnie w drugiej połowie XIV w., a po raz pierwszy wzmiankowana w 1444 r. (Zajączkowski 1951, s. 17). W końcu XVIII w. znajdował się tam dworski młyn wodny, korzystający ze spiętrzenia wody na Bzurze (Zgierz... 1995, s. 84). Z kolei Wierzbna, jako niewielka półtoraałanowa wieś, istniała już przed 1512 r., gdyż z tą datą poświadczona jest jej przynależność do parafii w Zgierzu (Zgierz... 1995, s. 49–51). Dla naświetlenia początków Bugaju nie odnaleziono przekazów źródłowych.

¹ Walenty Chobrzyński (ok. 1733–1798), podstoli inowłodzki od 1777 r., w latach 1758–1777 podstoli brzeziński, konsyliarz województwa łęczyckiego w konfederacji barskiej w 1769 r.; w 1764 r. uczestniczył w elekcji Stanisława Augusta Poniatowskiego (A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 3, Warszawa 1900, s. 11; *Urządnicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII w. Spisy*, oprac. E. Opaliński i H. Żerek-Kleszcz, Kórnik 1993, s. 30).

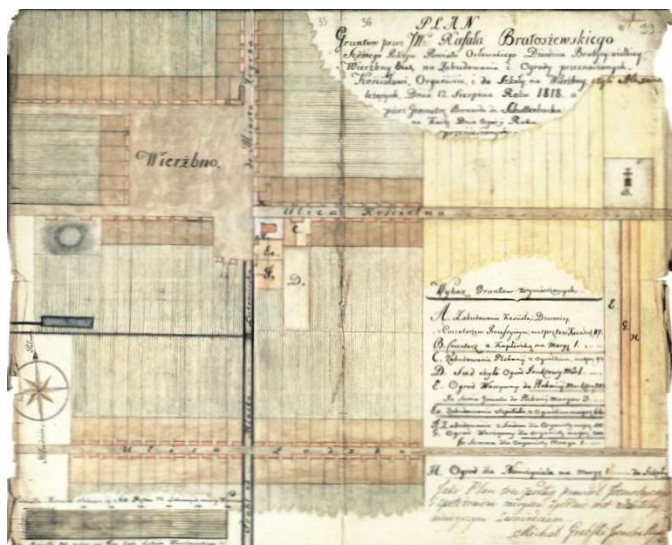
² AGAD, Księgi łęczyckie grodzkie, sygn. 97, k. 948.

Osnowa kontraktu osadniczego ze stycznia 1782 r. jest typowa dla umów podpisanych przez właścicieli gruntów z zasadźcami nowo tworzonych osad olęderskich. Mimo swojej formy, dość nieporadnej pod względem językowym i konstrukcyjnym (ciągła narracja bez podziału wewnętrznego na punkty omawiające warunki kontraktu), dokument świadczy o dobrym rozeznanii Chobrzyńskiego w materii, której umowa dotyczyła. Jego kontrahentami byli: Bogusław (Gottfried) Arnold, jako przyszły sołtys, oraz Balcer (Balzer) Arnold i Jędrzej Szulc (Andreas Schultz) – ławnicy. Wysokość wkupnego (Gruntgeld) ustalono na 10 zł od huby (łana), nie określono jednak ogółu powierzchni areału, który miał być przeznaczony pod osadę. W ciągu dziewięciu lat wolnych od wszelkich opłat i ciężarów osadnicy zobowiązani byli „lasy rudować do szczytu nic nie zostawując następcom swoim”. Spod wyrębu wyłączona była dębina. Wykarczowane drzewa miały być wypalane na popiół, odstawiany do dworu za wynagrodzeniem. Obowiązkiem osadników było także wystawienie „porządných” budynków mieszkalnych i gospodarczych oraz ogrodzenie obejścia. Do każdej huby gruntu przypisane było jednomorgowe siedlisko i dwumorgowa łąka. Jeżeli nie znalazłby się odpowiedni teren na nią, to osadnicy mieli go pozyskać przez karczunek. Osadnicy mogli korzystać z pastwiska dworskiego oraz prowadzić hodowlę pszczoł w obrębie karczowanych przez siebie gruntów. Sołtys otrzymał dodatkową łąkę jako wynagrodzenie za sprowadzenie olędrow i pełnienie obowiązków sołtysa. Chobrzyński przeznaczył też jeden łan na uposażenie nauczyciela, szkołę i cmentarz. Z tego areału, podobnie jak z siedlisk domowych, osadnicy nie opłacali czynszu. Pozostałe grunty obciążone były rentą gruntową w wysokości 60 zł z łana, płatną w dwóch ratach: na św. Wojciecha (23 kwietnia) i na św. Marcina (11 listopada). Dwór zawarował sobie monopol propinacyjny, zapowiadając karę za jego złamanie. Za zgodą dworu osadnicy mogli sprzedać swoje gospodarstwo, przy czym kontrakt nie przewidywał żadnego zwyczajowego laudemium na rzecz właściciela ziemi. W tradycyjny dla epoki sposób rozwiązano też kwestię posługi religijnej. Dwa razy do roku olędrzy mogli sprowadzić do siebie pastora. Zwolnieni zostali od świadczeń na rzecz kościoła parafialnego, ale wnosili opłaty za chrzty, zapowiedzi i śluby, rejestrowane w księgach kościoła rzymskokatolickiego.

Wzmianki źródłowe z kolejnych lat po zawarciu kontraktu przekonują, że lokacja Rudy i Bugaju była udana. Początkowo zasiedlona została Ruda, wzmiankowana w dokumentach także jako „Olędry Brużyckie in Bugaj” (1789 r.) lub „Ruda seu Olendry Brużycae” (1792 r.) (Goldberg 1957, s. 105). Wiadomości o osadzie Bugaj spotykamy dopiero w 1788 r., gdy wymieniona jest jako „Olędry in Bugaj” (Goldberg 1957, s. 105). W 1789 r. w obu osadach było już łącznie 26 osadników z rodzinami. Ruda, licząca wówczas 18 gospodarstw

i 95 mieszkańców, była największą wsią olęderską w całym województwie łęczyckim. W Bugaju natomiast mieszkało osiem rodzin liczących razem 27 głów³.

Z zachowanych źródeł można wnioskować, że nie powiodło się osadzenie olędrów w Wierzbnej, a tym bardziej w „innych zarostach”. Wymowna jest pochodząca z 1784 r. relacja ks. Pawła Antoniego Żaboklickiego, proboszcza zgierskiego, który w opisie swojej parafii zanotował: „na znakach niegdyś wsi Wierzbna zwanej, gdzie teraz budy popielarskie [...] należące do Brużycy” (Kaczmarek 1937, s. 15). Wynika z tego, że obszar dawnej wsi był porośnięty lasem, który karczowano, prowadząc wpał drewna. Dwór brużycki powierzył to zajęcie budnikom, licznym wówczas także w pobliskich kompleksach leśnych (Budy Kałowskie, Budy Stokowskie, Budy Sikawskie), stąd mowa o „budach popielarskich” (Łódź... 1980, s. 152, 171, Zgierz... 1995, s. 83). O postępującym z biegiem czasu całkowitym wylesieniu terenu Wierzbnej przekonuje jej plan z 1818 r.⁴ (ryc. 3).

Ryc. 3. Plan gruntów przez JW. Rafała Bratoszewskiego, sędziego pokoju powiatu orłowskiego, dziedzica Brużycy Wielkiej, Wierzbny etc. na zabudowania i ogrody przeznaczonych kościołowi, organiście i do szkoły na Wierzbny, czyli Alexandr (...) leżących, dnia 12 sierpnia roku 1818, przez geometrę Bernarda de Schutzenbacha na kartę dnia tegoż i roku przeniesionych, skala oryg. ok. 2300

Źródło: Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi, Akta Konsystorza Jeneralnego Archidiecezyi Warszawskiej dotyczące się Kościoła Alexandrów, k. 22 i 23

³ AGAD, Łęczyckie varia, sygn. 10, k. 186.

⁴ Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi (dalej: AAL), Akta Konsystorza Jeneralnego Archidiecezyi Warszawskiej dotyczące się Kościoła Alexandrów, k. 22.

Taki stan terenu miał się okazać jednym z atutów przy lokalizacji osady rękodzielniczej, wytyczonej na bezleśnym już obszarze. Wvalor ten podkreślono także w opisie miasta sporządzonym w 1824 r.: „Miasto Aleksandrow zabudowane, gdzie dawniej lasy i zarośle znajdowały się”⁵.

3. Olędrzy w Brużycze Małej

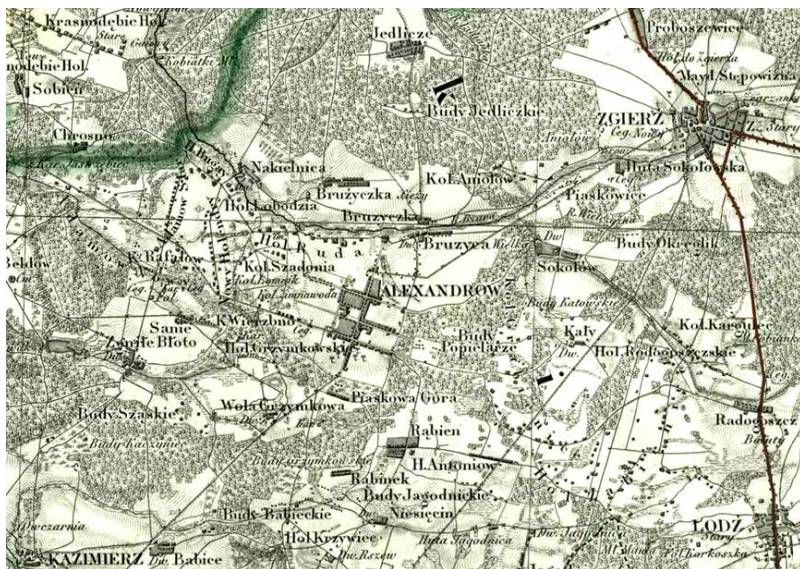
W odmienny sposób dokonało się osiedlenie olędrów w Brużycze Małej, zwanej także Brużyczką (ryc. 4). Wieś, sąsiadująca od północy z dobrami Chobrzyńskich, podzielona była między dwóch właścicieli. Część należała do archikolegiaty łęczyckiej (tumskiej), część była własnością Stanisława Wessela, starosty golubskiego⁶. W marcu 1791 r., ks. Andrzej Reptowski⁷ podpisał konsens zawierający warunki, na jakich niemieccy chłopci mieli się osiedlać w jego części Brużyczki. Dokument sporządzony był w języku polskim. Jego treść udostępnił w dokonanym przed 1939 r. tłumaczeniu na język niemiecki Kossmann, który o pochodzeniu dokumentu napisał jedynie „aus der Schulzenlade in Klein Bruzyca” (Kossmann 1942, s. 131). Należy sądzić, że w latach drugiej wojny światowej oryginalny dokument zaginął. Na podstawie tekstu Kossmanna, w 2016 r. konsens brużycki został przywrócony polszczyźnie i opublikowany przez piszącego te słowa (Woźniak 2016, s. 35–41).

Lokacja olędrów we wsi istniejącej, w której gospodarowali chłopci pańszczyźniani, była rozwiązaniem stosunkowo rzadko stosowanym, ponieważ w przestrzeni jednej wsi gospodarowano w dwóch odrębnych porządkach formalnoprawnych. Swoistej pikanterii dodawał fakt, że we wsi kościelnej, zamieszkaanej przez polskich, katolickich chłopów, pojawić się mieli niemieckojęzyczni protestancy gospodarze. Osiedlenie ich w Brużycze świadczy o silnej determinacji ks. A. Reptowskiego, by czerpać jakiś dochód z pól i lasów, z których, jak zaznaczył w konsensie, nie miał dotąd pożytku. Podejmowane wcześniej przez kapitułę łęczycką starania, aby chłopci pańszczyźniani z sąsiedniej wsi Nakielnica trzebili las i poszerzali areał uprawny, nie przyniosły spodziewanych efektów (Kossmann 1942, s. 136).

⁵ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji (dalej: KRSWiP), sygn. 525, s. 48.

⁶ *Prawa, konstytucje y przywileje Krolestwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, Warszawa 1782, vol. 7, s. 594.

⁷ Ks. Andrzej Reptowski (1744–1804), proboszcz w Osiecku (ok. 1772–1778), prepozyt łęczycki i proboszcz archikolegiaty łęczyckiej, scholastyk kapituły warszawskiej, członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk (K.R. Prokop, *Sukcesja święceń biskupich pastery kościoła warszawskiego (1798–2007)*, „Prawo Kanoniczne”, t. 53, 2010, nr 1–2, s. 321).

Ryc. 4. Aleksandrów i okolice na *Topografičeskaja Karta Carstwa Pol'skago*, 1839 [recte 1843], opr. Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego, skala oryg. 1:126000, Kol. II Sek. IV

Źródło: Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.542

W chwili podpisywania konsensu wieś Brużyczka liczyła 10 łąnów chełmińskich, obejmujących pola, łąki, ogrody i las, ale przewidywano jej powiększenie do 18 łąnów poprzez karczunek lasów do granicy wsi Nakielnica. Jeden z łąnów, nazwany sołtysim, przeznaczony został dla sołtysa i jego potomnych. Część tego arealów miała być przeznaczona pod szkołę i cmentarz. Ponieważ olędrzy mieli osiąść na gruntach „ze znaczną częścią ról i wcześniej zaprowadzonymi łąkami, z których oni natychmiast mogą mieć pożytki”, zobowiązani zostali do zapłacenia, oprócz wkupnego, po 15 zł z łąna. Kwota została rozłożona na dwie raty roczne, płatne w dniu św. Wojciecha w 1791 i 1792 r. Wiadomo też, że w Brużyczce znajdowały się bliżej nieokreślone budynki gospodarcze, z których przybysze mogli od razu korzystać. To częściowe zagospodarowanie wsi było zapewne powodem do wyznaczenia tylko siedmioletniego okresu wolnizny, ale obejmującego wszystkie grunty, łącznie z już uprawianymi. Po upływie lat wolnych gospodarze zobowiązani byli opłacać czynsz roczny w wysokości 90 zł z łąna oraz dostarczać kapitulę łęczyckiej po dwa korce miary królewskiej owsa z jednego łąna gruntów⁸. W konsensie zapisano też obowiązek solidarności

⁸ Korzec – miara objętości; u schyłku XVIII w. 1 korzec liczył 120,8 litra.

gminnej w ponoszeniu tych ciężarów oraz wyznaczono tradycyjne terminy ratalnego regulowania powinności (św. Wojciech, św. Marcin). W zawieranych u schyłku XVIII w. umowach wieczysto-czynszowych obowiązek świadczenia renty w naturaliach należał już do rzadkości. Prepozyt łączycyki hołdował feudalnej tradycji pobierania osep, ale zrezygnował z monopolu propinacyjnego, sprzedając osadnikom prawo do wyrobu i szynkowania trunków za kwotę po 10 zł z łana rocznie. Rozwiązanie takie uznać trzeba za unikatowe, gdyż nie występuje w żadnym innym ze znanych nam kontraktów lokacyjnych osad ołęderskich. Monopol propinacyjny był przywilejem zarezerwowanym dla właściciela gruntów, któremu przysparzał znacznych dochodów. Egzekwowany był bezwzględnie, a wszelkie naruszenia go zagrożone były wysokimi karami pieniężnymi. Tymczasem mieszkańcy Brużyczki Małej otrzymali wolność szynkowania wszelkich napojów alkoholowych, zarówno dla siebie, jak i dla przejeżdżających przez wieś. Wolno też było osadnikom wydzierżawić propinację, ale pod warunkiem, że nie będzie się nią trudnił Żyd. Wolność wyszynku utrzymana została także w czasach pruskich, a w grudniu 1811 r. przywilej ten potwierdziła Intendentura Dóbr i Lasów Narodowych departamentu warszawskiego Księstwa Warszawskiego. Kilka miesięcy wcześniej, koloniści wydzierżawili propinację na okres trzech lat Tomaszowi Piaseckiemu, mieszkającemu w szlacheckiej części Brużyczki Małej⁹. Dzierżawca zobowiązał się płacić czynsz dzierżawny w wysokości 300 złp rocznie, w dwóch ratach, uiszczanych w dniu św. Jerzego (23 kwietnia) i 28 października (świętych apostołów Szymona i Tadeusza Judy). O ile pierwszy termin uznać trzeba za osadzony w tradycji umów, o tyle drugi jest swoistym ewenementem, praktycznie niespotykanym w kontraktach. Zwyczajowym, jesiennym terminem regulowania zobowiązań był dzień 11 listopada (św. Marcina) lub, rzadziej, dzień 28 września (św. Michała). W kontrakcie dopuszczano możliwość sprzedawania alkoholu na kredyt, ale określano jego wysokość: „borgować więcej nie ma, jak tylko gospodarzowi złp 6, zaś parobkowi 2”¹⁰.

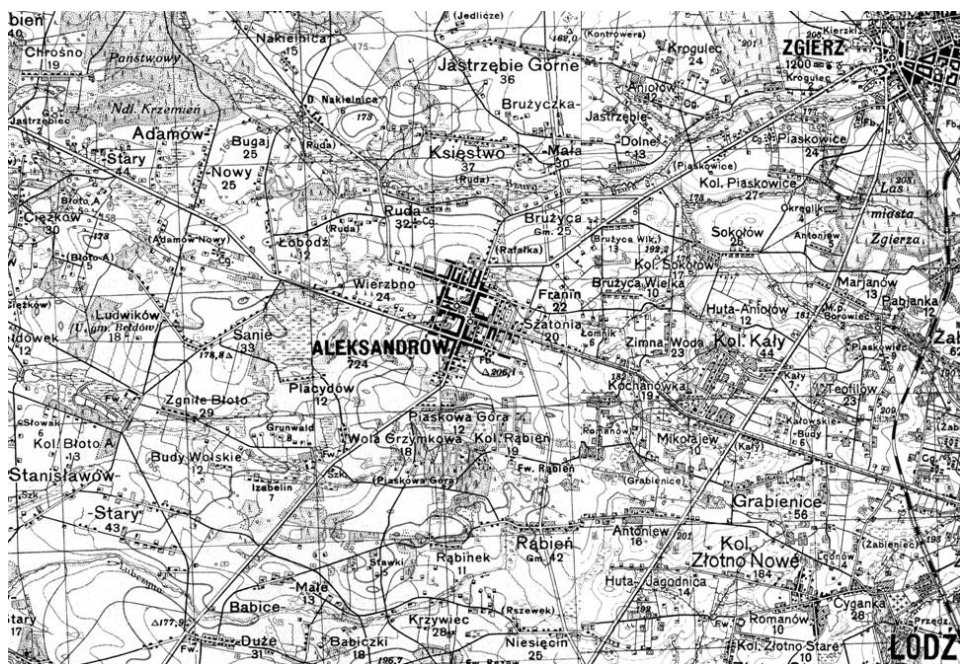
Warunki konsensu zostały potwierdzone w umowie osadniczej zawartej 3 maja 1791 r. i podpisanej przez ks. A. Reptowskiego oraz Alberta Noske – sołtysa i Antona Gablera – ławnika¹¹. Trzy tygodnie później umowę zatwier-

⁹ APŁ, Akta notariusza Sebastiana Starzyńskiego (dalej: Not. Starzyński), 1811, rep. nr 78.

¹⁰ APŁ, Not. Starzyński, 1821, rep. nr 96.

¹¹ Ponieważ tekst kontraktu jest już dostępny, a inne, poza tutaj omówionymi, jego warunki nie odbiegają od wówczas praktykowanych rozwiązań, zrezygnowano ze szczegółowego ich omawiania.

dził arcybiskup gnieźnieński, Jerzy Poniatowski. Bruzyczka rozrastała się. W 1792 r. pojawiło się jej określenie „Ołędry z księstwa Bruzyczki Małej” (Goldberg 1957, s. 105–106). Zawierało ono informację, że gospodarstwa ołęderskie zostały utworzone w „księżej” części wsi. Miejsce i charakter tej lokalizacji zostały utrwalone tradycją. Teren leżący na zachód od Bruzyczki jest nazywany współcześnie „Księstwo” (ryc. 5).

Ryc. 5. Aleksandrów i okolice na *Mapie taktycznej Polski*, opr. Wojskowy Instytut Geograficzny, 1930–1931, skala oryg. 1:100 000, pas 41 słup 28: ark. Ozorków; pas 41 słup 29: ark. Łódź

Źródło: Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego, Zbiory kartograficzne, sygn. K 5682

W 1814 r. na 18 łanach Bruzyczki Małej gospodarowało 24 ołędów, z czego wynika, że być może wskutek działów rodzinnych powstały też gospodarstwa o powierzchni mniejszej niż 1 łan. Schyłkowe lata istnienia Księstwa Warszawskiego charakteryzował brak stabilności politycznej i ekonomicznej, przyniosły też one nasilenie propagandy zachęcającej chłopów-czynszowników do osiedlania się na terenie Rosji, zwłaszcza w Besarabii, gdzie gospodarujący na roli mogli oczekiwać korzystniejszych warunków. Pogłoski te znajdowały posłuch. W sierpniu 1814 r. wszyscy ołędrzy mieszkający w Bruzyczce Małej zdecydowali się sprzedać swoje gospodarstwa i wyemigrować do Rosji. Nabywcą całego arealu wraz z zabudowaniami został Ignacy Cieśliński, naddzierża-

wca generalny ekonomii rządowej Zdziechów. Nowy nabywca sprzedał wkrótce wszystkie gospodarstwa ze znacznym zyskiem. Tak dobiegła końca historia osady olęderskiej utworzonej przez księdza prepozyta archidiecezji łęczyckiej.

4. Założenie osady Aleksandrów

Gdy olędrzy w Brużycze Małej rozpoczynali gospodarowanie, w dobrach brużyckich nastąpiła istotna zmiana. Szóstego maja 1793 r., a więc pięć lat wcześniej niż dotychczas sądzono, nabył je od Walentego Chobrzyńskiego Rafał Bratoszewski (Pietras 2004, s. 9, Woźniak 2015, s. 14). Kupując dobra brużyckie, wychodził Bratoszewski poza obszar dotychczasowej aktywności swoich przodków, gospodarujących w różnych majątkach na pograniczu ziemi łęczyckiej i Mazowsza (dawne powiaty orłowski i gostyński). Do wyjaśnienia historii dóbr i relacji rodzinnych w rodzinie Bratoszewskich niezwykle cenny okazał się odnaleziony w aktach notarialnych inwentarz dóbr, sporządzony w 1824 r., wkrótce po śmierci dziedzica¹². Rafał Bratoszewski należał do grona tych ziemian, którzy dostrzegli szansę poprawienia kondycji gospodarczej swoich majątków poprzez ich uprzemysławianie. Zagadnienie to ma już swoją bogatą literaturę i podobnie, jak w przypadku osadnictwa wiejskiego, wymaga jedynie uzupełnień i korekt¹³. Niewątpliwie dziełem życia dziedzica dóbr brużyckich było założenie osady rękodzielniczej Aleksandrów i energiczne, uwieńczone sukcesem staranie o nadanie jej praw miejskich. Wokół początków Aleksandrowa narosło jednak wiele nieporozumień i niejasności, czemu sprzyjało na pewno prekursorskie i nieschematyczne postępowanie Bratoszewskiego, nie zawsze przejrzyste dokumentowane, ale i pewna niefrasobliwość badaczy przeszłości miasta. We wszystkich istniejących opracowaniach dotyczących Aleksandrowa sygnalizowana jest niepewność co do daty założenia osady, a każda z przyjmowanych obwarowana jest zastrzeżeniami i wątpliwościami (Tukaj, Wróbel 1992, s. 7).

Za najstarszą, hipotetyczną datę założenia osady uchodzi 1812 r., podany przez Leonarda de Verdmon-Jacquesa w jego poczytnej na początku XX w.

¹² APŁ, Akta notariusza Józefa Stokowskiego, 1825, rep. nr 868; K.P. Woźniak, *Inwentarz pośmiertny majątku Rafała Bratoszewskiego. Przyczynek do dziejów rodziny i historii Aleksandrowa*, „Aleksandrów Wczoraj i Dziś”, 33, 2015, s. 10–24.

¹³ Istnieją przesłanki do przypuszczeń, że powiązania rodzinne właścicieli osad fabrycznych: Ozorkowa, Konstantynowa, Zduńskiej Woli (Starzyńskich, Okołowiczów, Złotnickich) mogły być źródłem wzajemnych inspiracji w uprzemysławianiu dóbr poprzez zakładanie w nich osad rzemieślniczych. Zagadnienie to wymaga dalszych badań, uwzględniających również podobne inicjatywy podejmowane na rozleglejszym terenie (Babiak, Chodecz, Izbica, Lubraniec).

pracy (Verdmon-Jacques 1902, s. 1, 1912, s. 120). Autor, krajoznawca i raczej miłośnik historii niż jej krytyczny badacz, nie wskazał ani źródła, ani przesłanek, na których oparł swoje twierdzenie. Prawdopodobnie za nim datę tę powtórzył w swojej krótkiej, współcześnie niedostępnej, rękopiśmiennej kronice parafii aleksandrowskiej, jej proboszcz ks. dr Witold Nawrocki (Tukaj, Wróbel 1992, s. 7). Na 1815 r. przesunęli początek Aleksandrowa autorzy niemieckiego opracowania historii miasta (Kargel, Schmidt 1980, s. 16). Także i w tym przypadku nie ma wskazania podstawy źródłowej tej hipotezy. Podaną przez Adolfa Kargela oraz Arthura Schmidta liczbę mieszkańców Aleksandrowa w 1815 r. (742 osoby), autor niniejszego artykułu jest skłonny interpretować jako liczbę ogółu mieszkańców dóbr bruzyckich. Dawne polskie wydawnictwa encyklopedyczne i słownikowe zgodne są w podawaniu daty 1818 r. jako rozpoczynającej historię miasta¹⁴. Autorzy haseł łączyli początek osady z budową kościoła rzymskokatolickiego, rozpoczętą w 1816 r. i zakończoną dwa lata później. Odnosząc się do tych ustaleń, Helena Tukaj i Janusz Wróbel, autorzy zarysu dziejów Aleksandrowa, skłonni byli przesunąć datę początku osady na 1816 r., sugerując, że mało prawdopodobne było wznoszenie kościoła na pustkowiu (Tukaj, Wróbel 1992, s. 7). Jeszcze inną propozycję zgłosiła Jadwiga Jażdżewska, która, odwołując się do raportu Rajmunda Rembielińskiego z dokonanego w 1820 r. objazdu obwodu łęczyckiego, optowała za 1817 r. jako rozpoczynającym historię osady i miasta Aleksandrowa (Jażdżewska 1954, s. 11). Warto zwrócić uwagę, że o osadzie „założonej dopiero od trzech lat”, Rembieliński pisał w lipcu 1820 r., co dopuszczało możliwość wskazania także 1818 r. jako daty początkowej (*Trzy raporty...* 1928, s. 51). Nie budziła ona wątpliwości autorów monografii Zgierza, ale i oni nie przywołali potwierdzającego ją źródła (Zgierz... 1995, s. 84).

Wszystkie przedstawione wyżej spekulacje i hipotezy należy odrzucić wobec bezspornego przekazu, jaki zawiera opis miasta sporządzony w 1824 r. i sygnowany przez burmistrza Gedeona Goedela, czterech ławników: Mateusza Popławskiego, Ernsta Dyhernna, Karola Nestvogela, Franza Spulla i dozorcę miast obwodu łęczyckiego Józefa Zawadzkiego¹⁵. Czterokrotnie, w różnych miejscach

¹⁴ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, t. 1, Warszawa 1880, s. 27; *S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna*, t. 1, Warszawa 1859, s. 416; *Wielka Powszechna Encyklopedia Ilustrowana*, t. 1, Warszawa 1890, s. 110.

¹⁵ AGAD, KRSWiP, sygn. 525, s. 42–48. Niepozorny poszyt zawiera podstawowe dokumenty dla początków miasta. Obok szczegółowego opisu Aleksandrowa znajduje się w nim odpis aktu nadania praw miejskich z 26 marca 1822 r. oraz drobiazgowo rozpisane budżety („etaty”) kasy miejskiej na lata 1823–1825, 1826–1828, stanowiące znakomite źródło charakteryzujące m.in. elitę finansową osady.

dokumentu, stwierdza się, że: „Miasto Aleksandrów nowo erygowane w roku 1818 założone na osadę rękodzielniczą”¹⁶, „Miasto Aleksandrów w roku 1818 założone, na osadę fabryczną i rękodzielniczą, w którym najwięcej i najznaczniejsze fabryki rękodzielnicze znajdują się”¹⁷, „Miasto Aleksandrów niedawno założone, dopiero 1818 roku żadnych bruków dotąd nie ma”¹⁸, „Miasto Aleksandrów przez krótki przeciąg czasu lat dopiero sześciu, czyli od roku 1818, w którym pierwszy dom wystawiony do roku 1824 przybyło ludności przeszło 2300 dusz”¹⁹. Ostatnie zdanie nie pozostawia wątpliwości, że zabudowa osady rozpoczęła się dopiero po wzniesieniu kościoła rzymskokatolickiego. Przeczy też ono twierdzeniu, jakoby w 1816 r. stać miały w osadzie dwa budynki mieszkalne (Tukaj, Wróbel 1992, s. 7, Czochoński, Kowalski 2015, s. 212). Pierwszy opis Aleksandrowa nawiązuje swoją formą do podobnych dokumentów sporządzanych w miastach Królestwa Polskiego w 1820 r. na zlecenie Komisji do Spraw Miejskich Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji. Celem tego przedsięwzięcia było zbadanie kondycji finansowej miast, stanu rzemiosła, handlu, a także stanu zabudowy, urzędzeń komunalnych i warunków sanitarnych. Władze administracyjne Królestwa przywiązywały dużą wagę do rzetelności informacji udzielanych przez urzędy municypalne i dlatego do weryfikacji danych poszczególne komisje wojewódzkie delegowały dozorców miast, którzy nie tylko czuwali nad poprawnością zapisów, ale opatrywali je swoimi uwagami (*Materiały...* 1958, s. 7–12). Wszystkie te okoliczności przekonują, że osada rękodzielnicza Aleksandrów została założona w 1818 r.

Należy jednak zauważyć, że w swych początkach nie nosiła tej nazwy. Rozplanowana została na gruntach zanikłej wsi Wierzbna, której teren poddano karczunkowi już w latach 80. XVIII w. i od niej wzięła swoją pierwotną nazwę. Pierwszy plan osady, sporządzony 12 sierpnia 1818 r. przez Bernarda von Schuttenbacha, dokumentuje położenie działek „na Wierzbny leżących” i przeznaczonych na uposażenie kościoła²⁰. Legenda mapy została uzupełniona odręcznym dopiskiem „czyli Alexandr[owa]”, rozszerzającym określenie „na [gruncie] Wierzbny”. Nazwa Aleksandrów zaczęła funkcjonować pomiędzy 12 sierpnia 1818 r. a 17 maja 1820 r. Przekonuje o tym akt notarialny, sporządzony 17 maja 1820 r., przez Józefa Zarzyckiego, notariusza powiatu orłow-

¹⁶ AGAD, KRSWiP, sygn. 525, s. 43.

¹⁷ Ibidem, s. 45.

¹⁸ Ibidem, s. 47.

¹⁹ Ibidem, s. 48.

²⁰ Plan ten dokumentuje też funkcjonującą już wówczas oboczność nazwy wsi-osady: „Wierzbno” – w treści planu – oraz „dziedzica [...] Wierzbny”, „gruntów [...] na Wierzbny”, co w nom. sing. odpowiada formie „Wierzbna”.

skiego, w którym Bratoszewski deklaruje łożyć systematycznie na utrzymanie kościoła w Aleksandrowie²¹. Nie znajduje żadnego potwierdzenia przywoływana często informacja, jakoby osada nosiła nazwę Wierzbna (Wierzbno) aż do uzyskania w 1822 r. statusu miasta²². W raporcie z 13 lipca 1820 r. Rembieliński, charakteryzując Aleksandrów, pisał: „Osada rzeczona, na gruncie wsi rozległej Brużycza, której [dziedzic] nadał imię Aleksandrów, jest zupełnie foremną. Obszerny rynek i kilka ulic szerokich i prostych nadaje jej kształt jednego z lepszych w Polsce miasteczek, co zaś jest szczególniejszem, że nadzwyczaj prędko wybudowana została” (*Trzy raporty...* 1928, s. 21). Należy sądzić, że już w chwili założenia osady rękodzielniczej Bratoszewski zdecydowany był zabiegać o uzyskanie dla niej statusu miasta. Upamiętnienie w jego nazwie imienia cara, króla Polski, mogło być argumentem w tych staraniach.

5. Podsumowanie

Celem artykułu było przedstawienie nieznanych dotąd w polskim piśmiennictwie historycznym źródeł dokumentujących początki osadnictwa olęderskiego w zachodniej części dawnego województwa łęczyckiego (dobra brużyckie Chobrzyńskich i ich otoczenie) oraz ustalenie daty założenia osady rękodzielniczej Aleksandrów. Scharakteryzowane w tekście inicjatywy lokacyjne są dowodem na ożywienie życia gospodarczego na ziemiach środkowej Polski na przełomie XVIII i XIX w., inspirowane przede wszystkim przez miejscową szlachtę ziemiańską. Założenie osad Ruda i Bugaj na terenie zaginionych wsi średniowiecznych okazało się w pełni udane. Krótkie były natomiast dzieje obecności olędrów w Brużycze Małej. Lokacja ta zasługuje na uwagę z powodu swojej nietypowości: osadzenia gospodarzy w granicach wsi istniejącej, w dodatku podzielonej między dwóch właścicieli. Niespotykanym rozwiązaniem było odsprzedanie osadnikom przez właściciela gruntu monopolu propinacyjnego. W odniesieniu do kontrowersji związanych z ustaleniem daty założenia osady rękodzielniczej Aleksandrów, ujawnione zostało źródło precyzyjnie datujące jej powstanie na 1818 r. Zaprezentowane wyniki badań są własnym wkładem autora w dotychczasową dyskusję naukową nad początkami osadnictwa olęderskiego w okolicach Łodzi oraz nad początkami osad przemysłowych w okręgu łódzkim.

²¹ AAL, k. 23.

²² [https://pl.wikipedia.org/wiki/Wierzbno_\(Aleksandr%C3%B3w_%C5%81%C3%B3dki\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Wierzbno_(Aleksandr%C3%B3w_%C5%81%C3%B3dki))

Literatura

- Czochański M., Kowalski G., 2015, *Geodezja w początkach Królestwa Polskiego. Budowa zbiorów informacji przestrzennej na przykładzie wybranych miast regionu łódzkiego*, Łódź.
- Figlus T., 2016, *Osady zaginione na gruncie badań geograficzno historycznych. Próba konceptualizacji teoretycznej i wybrane zagadnienia metodyczno-empiryczne*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 25, s. 83–108.
- Goldberg J., 1957, *Osadnictwo olęderskie w dawnym województwie łęczyckim i sieradzkim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, 1 (5), s. 67–109.
- Jażdżewska J., 1954, *Monografia miasta przemysłowego Aleksandrów w latach 1822–1870*, Łódź.
- Kaczmarek R., 1937, *Zgierz z okolicą pod koniec XVIII w. Opis topograficzny parafii*, Łódź.
- Kargel A., Schmidt A., 1980, *Alexandrow. Ein Mittelpunkt der Deutschen im Industriegebiet Lodz. Herkunft und Geschichte*, Mönchengladbach.
- Kossmann E.O., 1942, *Die Anfänge des Deutschtums im Litzmannstädter Raum. Hauländer und Schwabensiedlung im östlichen Wartheland*, Leipzig.
- Łódź. *Dzieje miasta*, t. 1: *Do 1918 r.*, 1980, pod red. B. Baranowskiego, J. Fijałka, Łódź.
- Pietras T., 2004, *Antenaci Rafała Bratoszewskiego*, „Aleksandrów Wczoraj i Dziś”, 22, s. 5–12.
- Prokop K.R., 2010, *Sukcesja święceń biskupich pasterzy kościoła warszawskiego (1798–2007)*, „Prawo Kanoniczne”, 53 (1–2), s. 315–366.
- S. Orgelbranda *Encyklopedia Powszechna*, t. 1, 1898, Warszawa.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, 1880, pod red. B. Chlebowskiego, F. Sulimierskiego, W. Walewskiego, Warszawa.
- Tukaj H., Wróbel J., 1992, *Aleksandrów Łódzki. Zarys dziejów 1816–1948*, Aleksandrów.
- Verdmon-Jacques L. de, 1902, *Krótką monografia wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim*, Warszawa.
- Verdmon-Jacques L. de, 1912, *Krótką geografia Królestwa Polskiego*, Warszawa.
- Wielka Powszechna Encyklopedia Ilustrowana*, t. 1, 1890, Warszawa.
- Woźniak K.P., 2013, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII w. do 1866 r. Proces i jego interpretacje*, Łódź.
- Woźniak K.P., 2015, *Inwentarz pośmiertny majątku Rafała Bratoszewskiego. Przyczynek do dziejów rodziny i historii Aleksandrowa*, „Aleksandrów Wczoraj i Dziś”, 33, s. 10–24.
- Woźniak K.P., 2016, *Początki Brużycy Małej*, „Aleksandrów Wczoraj i Dziś”, 34, s. 35–41.
- Zajączkowski S.M., 1951, *Studia nad terytorialnym formowaniem ziemi łęczyckiej i sieradzkiej*, Łódź.
- Zgierz. *Dzieje miasta do 1998 roku*, 1995, pod red. R. Rosina, Łódź–Zgierz.

Źródła

- Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi, Akta Konsystorza Jeneralnego Archidiecezyi Warszawskiej tyczące się Kościoła Aleksandrów.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Księgi łączyckie grodzkie, sygn. 97.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Łęczyckie varia, sygn. 10.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji, sygn. 525.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta notariusza Józefa Stokowskiego, 1821, rep. nr 78; 1821, rep. nr 96.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta notariusza Sebastiana Starzyńskiego, 1825, rep. nr 868.
- Boniecki A., 1900, *Herbarz polski*, t. 3, Warszawa.
- Kossmann O., 1996, *Deutsche in Polen. Siedlungsurkunden 16.–19. Jh.*, Viersen.
- Materiały do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim*, 1958, pod red. N. Gąsiorowskiej, t. 2: *Źródła do historii miast łódzkiego okręgu przemysłowego*, oprac. R. Kaczmarek, Łódź.
- Prawa, konstytucje y przywileje Krolestwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, vol. 7, 1782, Warszawa.
- Trzy raporty Rajmunda Rembielińskiego prezesa Komisji Województwa Mazowieckiego z objazdu obwodu łączyckiego w 1820 r.*, 1928, oprac. Z. Lorentz, „Rocznik Oddziału Łódzkiego polskiego Towarzystwa Historycznego”, t. 1.
- Urzędnicy województw łączyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, 1993, oprac. E. Opaliński i H. Żerek-Kleszcz, Kórnik.

Aleksandrów and its surrounding settlements in the light of formerly unknown sources from the turn of 18th and 19th centuries

Summary

The article contributes to recognition of the settlement processes in the Western part of then Zgierz County at the turn of 18th and 19th centuries. It discusses and presents issues based on formerly unknown sources concerning the establishment of Olęder settlements in Ruda Bugaj and Brużycza Mała. The study, based on sources which were never accounted before, resulted in clearing the doubts concerning the exact date of establishment of the industrial settlement in Aleksandrów.

Keywords: Olęder settlement, industrial settlement, Aleksandrów.

Krzysztof Paweł Woźniak, dr hab. prof. UŁ
Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii,
Katedra Historii Polski XIX wieku, ul. Kamińskiego 27a, 90-217 Łódź
e-mail: scheiblerski@gmail.com